

تدوین راهبردهای نظامی دفاع همه‌جانبه در برابر جنگ احتمالی آینده

غلامعلی رشید^۱، کیومرث حیدری^۲، ابوالحسن کبیری^۳، علی مهدوی^۴، محمود سعادت ارکان نجد^۵

دریافت مقاله: ۹۶/۰۵/۱۴

پذیرش مقاله: ۹۶/۰۷/۱۸

چکیده

امروزه از دفاع همه‌جانبه به‌عنوان یکی از مؤثرترین روش‌های دفاعی در مقابله با تهدیدات همه‌جانبه دشمن یاد می‌شود. لیکن با وجود تلاش‌های انجام‌شده، این موضوع اساسی به‌طور شایسته در معرض پژوهش‌های علمی قرار نگرفته است. به همین منظور موضوع این تحقیق استفاده از همه‌اندوخته‌ها، استعدادها و طرح‌ها، باهدف تدوین راهبردهای حوزه نظامی دفاع همه‌جانبه در برابر تهدیدات و جنگ احتمالی آینده است. این تحقیق، به‌صورت آمیخته و با روش توصیفی-تحلیلی و همبستگی انجام گرفته و عوامل محیطی تأثیرگذار بر دفاع همه‌جانبه در جنگ‌های صدر اسلام، هشت سال دفاع مقدس و جنگ‌های بیست‌وپنج سال گذشته در منطقه غرب آسیا و همچنین عوامل مؤثر بر حوزه نظامی از نظر امام خمینی (ره) و امام خامنه‌ای (مظاه‌العالی) شناسایی و دسته‌بندی گردیدند. این عوامل داده‌های حاصل از بررسی‌های میدانی و جلسات خبرگی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و با در نظر گرفتن موقعیت راهبردی به‌دست‌آمده که در منطقه تهاجمی قرار گرفته و با عنایت به اسناد بالادستی و اصول اساسی نظامی تعیین‌شده در ابتدا گزاره‌های راهبردی خرد و سپس کلان دفاع همه‌جانبه در حوزه نظامی به روش خبرگی تدوین و اولویت‌بندی گردید. در مرحله پایانی، راهبردهای کلان در تقاطع با مطلوب‌های کلی دفاع همه‌جانبه تجمیع و چهار راهبرد نهایی در حوزه نظامی دفاع همه‌جانبه تدوین گردید که عبارت‌اند از:

۱- بسیج منابع و امکانات ملی و فراملی ۲- دفاع مردمی (بسیج ارتش ۲۰ میلیونی) ۳- ارتقاء ساختار دفاعی و رزمی منعطف و انبساط پذیر ۴- دستیابی به پدافند غیرعامل مطمئن

واژه‌های کلیدی: راهبرد، دفاع همه‌جانبه، تهدیدات، جنگ آینده

۱ دانشیار جغرافیای سیاسی دانشگاه عالی دفاع ملی

۲ استادیار علوم دفاعی راهبردی دانشکده علوم و فنون فارابی

۳ دانش‌آموخته دکتری علوم دفاعی راهبردی دانشگاه عالی دفاع ملی (نویسنده مسئول) abolhasan.kabiri@gmail.com

۴ دانشجوی دکتری، علوم دفاعی راهبردی دانشگاه عالی دفاع ملی

۵ دانشجوی دکتری، علوم دفاعی راهبردی دانشگاه عالی دفاع ملی

مقدمه

بر اساس تعالیم روح‌بخش قرآن کریم، احادیث و روایات ائمه اطهار (علیهم‌السلام)، آموزه‌های اسلام ناب که توسط معمار بزرگ انقلاب اسلامی امام خمینی (ره) تبیین گردیده و نیز رهنمودهای داهیانة فرماندهی معظم کل قوا امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، در جمهوری اسلامی ایران "دفاع" امری حیاتی و از مسلمات نظام اسلامی محسوب می‌گردد.

با توجه به تجارب حاصله از هشت سال دفاع مقدس، بروز مخاصمات و جنگ‌های متعدد در منطقه جنوب غرب آسیا، طرح مبانی شکل‌گیری و بروز جنگ آینده توسط صاحب‌نظران و نیز تبیین نگاهی عمیق به روند تحولات جهانی طی بیش از دو دهه اخیر، می‌توان به‌سادگی دریافت که نوع دفاع در مقابل حجمه جبهه کفر از عهده نیرو یا اجزاء خاصی از جامعه مانند نیروهای مسلح یا همان بخشی که مورد هجوم قرار می‌گیرد، برنمی‌آید، بلکه تمام توان و ظرفیت نظام اسلامی را در ابعاد مختلف می‌طلبد. این موضوع همان ادبیات مترقی در حوزه «استراتژی دفاع همه‌جانبه» است که توسط حضرت امام خمینی (ره) پس از پایان جنگ تحمیلی مطرح گردید.

درواقع دفاع همه‌جانبه زمانی موضوعیت پیدا می‌کند که فرد، گروه و جامعه‌ای موردتهاجم همه‌جانبه قرار گرفته باشد و یا این‌که مجموعه تهدیداتی همه‌جانبه پیش روی یک نظام و یا یک کشور وجود داشته باشد که دفاع همه‌جانبه را طلب کند از آنجایی که انقلاب اسلامی در طول حیات پربرکت خود با طیف مختلفی از تهدیدها روبه‌رو شده و خواهد شد، امام خمینی (ره) به‌عنوان رهبر و بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، برای بازتولید دفاع در نظام اسلامی، مفهوم "استراتژی دفاع همه‌جانبه" را در قالب یکی از هنجارهای نظام اسلامی مطرح فرمودند. دفاع همه‌جانبه را می‌توان کاربست تمامی ظرفیت‌ها و مقدرات موجود برای مواجهه با جبهه کفر در شرایط حال و آینده، فرا روی نظام اسلامی دانست. دفاع همه‌جانبه، مفهومی با ظرفیت معنایی فراوان است. چنین ظرفیتی اجازه آن را می‌دهد که از زوایای گوناگون به آن نگریسته شود. (آقاجانی، ۱۳۹۰: ۵)

با این نگاه، اولین و اساسی‌ترین نکته و مسئله محوری این است که تفکر و ایدئولوژی مسلط امام خمینی (ره) در حوزه دفاع از حیات و حاکمیت انقلاب اسلامی و نیز برخورداری از قدرت حداکثری جهت دفع تهدیدات احتمالی، مورد غفلت واقع شده و مشاهده می‌گردد که این موضوع اساسی در بستر علمی و پژوهشی قرار نگرفته و از پردازش لازم جهت خلق مفاهیم راهبردی در زمینه دفاع با بهره‌گیری از حوزه‌های تأثیرگذار از جمله نظامی برخوردار نمی‌باشد که در تحقیق

مورد بحث این پرسش اولیه در پیش روی ما قرار می‌گیرد که: راهبردهای نظامی دفاع همه‌جانبه در مقابله با تهدیدات احتمالی جنگ آینده چیست؟

این تحقیق به سبب ارتباط تنگاتنگی که موضوع دفاع با حیات و گسترش پهنه فعالیت‌های معنوی نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران در منطقه و جهان دارد از دو جنبه نظری و عملی نیز به شرح ذیل دارای اهمیت است.

اولاً- جوابگوی مطالبه بنیان‌گذار نظام ج.ا.ا. امام خمینی (ره) و فرماندهی معزز کل قوا (عظمت‌اللهی) در زمینه تولید ادبیات راهبردی دفاع همه‌جانبه خواهد بود. ثانیاً شرایط لازم جهت اجرای قسمتی از سند چشم‌انداز ۲۰ ساله کشور در قالب برنامه و سیاست‌های کلی نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ را فراهم می‌گردد و نکته دیگر اینکه پاسخ به نیاز نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران در جهت دستیابی به بالاترین سطح دفاعی در جنگ احتمالی آینده را فراهم می‌سازد و به همین ترتیب موجبات هماهنگی و برقراری شبکه‌ای کارآ و اثربخش رابین سیاستمداران و نظامیان جهت هم‌افزایی مؤلفه‌های قدرت در باب دفاع از ارزش‌های مقدس جمهوری اسلامی ایران فراهم می‌نماید که می‌تواند تصویر مناسبی را از تهدیدات و نیز ماهیت و ویژگی‌های جنگ احتمالی آینده ترسیم نموده و چگونگی تعامل عوامل محیطی با این ویژگی‌ها را بیان نماید.

از طرف دیگر عدم اجرای تحقیق باعث ایجاد غافلگیری راهبردی و بروز بحران در جنگ احتمالی آینده شده و فرماندهی و مدیریت صحنه عملیات با نقصان روبرو خواهد شد و همچنین چرخه پاسخ به نیازهای دفاعی کشور دچار آسیب جدی خواهد شد. لذا هدف اصلی از این تحقیق دستیابی به راهبردهای نظامی دفاع همه‌جانبه در جنگ احتمالی آینده است که ضرورت دارد اهداف فرعی دیگری نیز مدنظر قرار گیرد از جمله:

- ۱- شناخت عوامل تأثیرگذار بر مؤلفه نظامی دفاع همه‌جانبه در جنگ‌های صدر اسلام
- ۲- شناخت عوامل تأثیرگذار بر مؤلفه نظامی دفاع همه‌جانبه از نظر امام خمینی (ره) و فرماندهی معظم کل قوا امام خامنه‌ای (عظمت‌اللهی)
- ۳- شناخت عوامل تأثیرگذار بر مؤلفه نظامی دفاع همه‌جانبه در هشت سال دفاع مقدس
- ۴- بررسی جنگ‌های ۲۵ سال گذشته در منطقه غرب آسیا و احصاء عوامل مؤثر در مؤلفه‌های قدرت در صحنه جنگ
- ۵- شناخت قدرت نظامی امریکا و تبیین تأثیر آن بر مؤلفه نظامی دفاع همه‌جانبه

- ۶- احصاء ویژگی‌های جنگ آینده در مؤلفه نظامی دفاع همه‌جانبه
- ۷- تبیین توانمندی‌ها و آسیب‌پذیری‌های جمهوری اسلامی ایران در مؤلفه نظامی دفاع همه‌جانبه
- ۸- تبیین عوامل تهدید زا و فرصت‌آفرین جمهوری اسلامی ایران در مؤلفه نظامی دفاع همه‌جانبه و اما سؤال اصلی که این پژوهش درصدد پاسخگویی به آن می‌باشد این است که «راهبردهای نظامی دفاع همه‌جانبه در جنگ احتمالی آینده چیست؟» که برای پاسخگویی به آن پاسخ به سؤالات فرعی زیر ضروری است:
- ۱- عوامل تأثیرگذار بر مؤلفه نظامی دفاع همه‌جانبه در جنگ‌های صدر اسلام کدامند؟
- ۲- عوامل تأثیرگذار بر مؤلفه نظامی دفاع همه‌جانبه از نظر امام خمینی (ره) و فرماندهی معظم کل قوا (مدظله‌العالی) کدامند؟
- ۳- عوامل تأثیرگذار بر مؤلفه نظامی دفاع همه‌جانبه در هشت سال دفاع مقدس چیست؟
- ۴- عوامل مؤثر در مؤلفه‌های قدرت در صحنه جنگ‌های ۲۵ سال گذشته در منطقه غرب آسیا کدامند؟
- ۵- تأثیر قدرت نظامی امریکا در مؤلفه نظامی دفاع همه‌جانبه چگونه است؟
- ۶- ویژگی‌های جنگ آینده در مؤلفه نظامی دفاع همه‌جانبه کدامند؟
- ۷- توانمندی‌ها و آسیب‌پذیری‌های جمهوری اسلامی ایران در مؤلفه نظامی دفاع همه‌جانبه کدامند؟
- ۸- عوامل تهدید زا و فرصت‌آفرین جمهوری اسلامی ایران در مؤلفه نظامی دفاع همه‌جانبه کدامند؟

مبانی نظری

پیشینه تحقیق:

در مطالعات اکتشافی انجام‌شده در خصوص موضوع و پروژه‌های تحقیقاتی، بررسی رساله‌ها و مقاله‌های علمی ارائه‌شده در همایش‌ها تلاش گردیده است از جدیدترین و آخرین مطالعات انجام‌شده مرتبط با موضوع استفاده نموده و این امر در دانش‌افزایی موضوع نقش فراوانی داشته است.

بیشتر مطالعات انجام‌شده از نظر موضوع به بررسی موارد اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، منابع انسانی، نظامی در هشت سال دفاع مقدس و نیز برخی ویژگی‌های جنگ احتمالی آینده متناسب با وضعیت اخیر و کنونی جنگ‌های منطقه‌ای با حمایت امریکا است. لیکن پرداختن به موضوع در قالب آموزه‌های دینی و نیز تولید ادبیات راهبردی نیاز به بررسی بیشتر دارد.

مطالعات انجام‌شده بیشتر با نوع تحقیق توصیفی کاربردی و با استفاده از ابزار پرسش‌نامه و مصاحبه صورت گرفته است.

بیشتر یافته‌های تحقیقات حاکی از بیان رابطه بین تهدیدات و جنگ آینده بوده و این موضوع حاکی از برخورداری حوزه دفاع همه‌جانبه از مبانی فراتر از آنچه به‌دست آمده دارد.

نقاط اشتراک پیشینه‌های تحقیق بیشتر به لحاظ بیان شیوه‌ها، دیدگاه و گفتمان عالمان و اندیشمندان در زمینه دفاع، جنگ تحمیلی، جنگ‌های اخیر و کنونی در منطقه و نیز جنگ آینده است و این موارد قابلیت و کفایت ارائه مطالب را در تحقیق افزایش خواهد داد.

نقاط افتراق مباحث در حوزه دفاع، جنگ تحمیلی، جنگ‌های اخیر و کنونی در منطقه و نیز جنگ آینده همان مواردی است که در تحقیق به دنبال آن هستیم که شفاف نمودن بعد آموزه‌های دینی و دستیابی به راهبردی مدون در دفاع همه‌جانبه در جنگ احتمالی آینده خواهد بود. برای احصاء مؤلفه‌ها و زیرمؤلفه‌های موردنیاز موضوع تحقیق و تدوین چارچوب نظری تحقیق از مبانی نظری مطرح‌شده در پیشینه‌ها استفاده می‌شود.

مفهوم شناسی:

تهدید^۱: تهدید در لغت، معانی مختلف اما نزدیک به هم دارد. در زبان فارسی برخی از فرهنگ لغات (عمید، ۱۳۸۱: ۲۷۸) آن را به ترساندن، بیم دادن و بیم عقوبت دادن معنا کرده‌اند. فرهنگ آکسفورد تهدید را این‌گونه تعریف می‌کند: امکان به وحشت انداختن، ترساندن یا ایجاد فاجعه برای یک فرد یا جامعه. آسیب زدن به کسی یا چیزی، نتایج ناخوشایند به بار آوردن.

(Oxford Advanced Learner's Dictionary, 2005:304) برخی از دائرةالمعارف‌ها نیز در توضیح تهدید آورده‌اند:^۲ تهدید بیان نیت آسیب رساندن به کسی یا تنبیه کردن اوست. تهدید منوط به نحوه‌ی عمل دریافت‌کننده تهدید خواهد بود. تهدید می‌تواند حاوی یک پیام آشکار یا

^۱ -Threat

^۲ اینترنت ویکی پدیا

ضمنی باشد. معنای لغوی و عمومی تهدید در حوزه‌های مختلف مانند تهدید جانی یا مالی انسان، تهدید یک شرکت تجاری، تهدید خانواده و ... به شکل تقریباً مشابه و یکسان کاربرد دارد. از مجموع ملاحظات فوق می‌توان به تعریف جامع‌تری از تهدید دست‌یافت که تهدیدات امنیتی را نیز می‌توان از مصادیق آن دانست: تهدید عبارت از وضع و حالتی است که در آن مجموعه‌ای از ادراکات و تصورات نسبت به پدیده‌ها و رابطه‌ی آن‌ها با بقاء، کمیت یا کیفیت ارزش‌های اساسی و مورد احترام بر وجود خطر جدی یا امکان نابودی آن ارزش‌ها دلالت می‌کنند (تریف، ۱۳۸۳: ۵۰-۴۹).

راهبرد (استراتژی) نظامی:

کلاوزویتس در تعریف استراتژی نوشت: «فن هدایت نبرد و تطبیق و هماهنگ ساختن نبردها جهت نیل به هدف‌های جنگ» است. در این تعریف استراتژی بیانگر طراحی‌های عملیاتی و تدابیر و هماهنگی‌های کلی در میدان جنگ می‌باشد. لیدل هارت نیز تعریف استراتژی را تکامل بخشید و در بیان آن نوشت: «استراتژی هنر (فن) تخصیص و کاربرد ابزار و وسایل نظامی برای نیل به اهداف سیاسی است». (Wolin, 1969, p. 1080 Sheldons). هم‌چنین انجمن تحقیقات نظامی وابسته به پنتاگون (وزارت دفاع آمریکا) استراتژی را این‌گونه تعریف کرده است: استراتژی، علم و فن توسعه و کاربرد قدرت‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی ملت به هنگام صلح و جنگ به منظور تأمین حداکثر پشتیبانی از سیاست‌های ملی و افزایش احتمالی پیروزی و تقلیل احتمالی شکست است. (فارسی، ۱۳۶۳: ۳۳). آرتور. اف. لایکر^۱ استراتژی نظامی را صرفاً بخشی از مجموعه‌ای بنام استراتژی ملی و در خدمت آن می‌داند. در این بحث تعریف ذیل را که توسط ستاد مشترک ارتش ایالات متحده بکار گرفته شده است مورد استفاده قرار می‌دهیم: استراتژی نظامی عبارت است از فن و علم به کارگیری قوای نظامی یک ملت برای تأمین اهداف سیاست ملی از طریق استفاده از قوای نظامی و یا تهدید به‌زور. به‌طور کلی و بر اساس آنچه گذشت «استراتژی یا راهبرد نظامی عبارت است از دانش، هنر و فن به کارگیری قوای نظامی یک ملت برای تأمین اهداف سیاسی آن». (جمشیدی، ۱۳۸۳: ۳۴)

^۱ آرتور. اف. لایکر سرهنگ بازنشسته ارتش آمریکا و استاد استراتژی نظامی کالج جنگ ارتش آن کشور دارای درجه لیسانس از آکادمی نظامی آمریکا و فوق لیسانس از دانشگاه میشیگان می‌باشد. وی فارغ التحصیل دانشکده فرماندهی و ستاد و کالج جنگ ارتش آمریکا نیز می‌باشد.

روش‌شناسی

این تحقیق از نوع کاربردی و توسعه‌ای است. از آنجاکه اهداف تحقیق ارائه راهبرد دفاع همه‌جانبه در حوزه نظامی است؛ لذا این تحقیق در زمره تحقیقات کاربردی است و با توجه به اینکه این تحقیق به‌منظور ارائه راهبرد در حوزه مربوطه هستیم، این تحقیق توسعه‌ای است که به صورت آمیخته و با روش توصیفی تحلیلی، پیمایشی و همبستگی اجرا شده است. با توجه به‌عنوان این تحقیق و کلیدواژه‌های آن و موضوع دفاع همه‌جانبه کشور در حوزه تخصصی نظامی، جامعه آماری که می‌تواند در پاسخ به سؤالات تحقیق به ما کمک کند باید دارای ویژگی‌های ذیل باشد:

- دارای تخصص یا تجربه در موضوعات حوزه نظامی در دفاع همه‌جانبه
- آگاه به تهدیدات مرتبط با حوزه نظامی در دفاع همه‌جانبه
- آشنا به اصول مدیریت راهبردی
- آشنا به مباحث مدیریت کلان دفاعی
- سابقه مدیریتی در مشاغل راهبردی

با توجه به ویژگی‌های فوق، ۱۸ نفر با نظر اساتید راهنما از میان خبرگان و صاحب‌نظران حوزه نظامی انتخاب گردید. روش نمونه‌گیری با توجه به محدود بودن تعداد آن، روش تمام شمار است. ابزار اصلی جمع‌آوری داده‌های ثانویه، فیش‌برداری است که با روش کتابخانه‌ای، داده‌های لازم جمع‌آوری شدند. همچنین ابزار اصلی جمع‌آوری داده‌های اولیه در این تحقیق مصاحبه و پرسشنامه بود که با استفاده از روش میدانی داده‌های مربوطه گردآوری شدند. سؤالات مصاحبه پس از تأیید کمیت و کیفیت آن توسط اساتید راهنما، مشاورین و صاحب‌نظران مطرح و از سطح جامعه خبرگان جمع‌آوری گردید. پرسشنامه تحقیق شامل دو بخش اصلی است.

تشریح پرسشنامه‌ها و روایی و پایایی آن‌ها

به‌منظور دستیابی به پاسخ سؤالات تحقیق، لازم است که بر اساس اطلاعات استخراج‌شده، پرسشنامه‌هایی طراحی و از طریق پاسخ خبرگان نسبت به ارزیابی نظرات محققین اقدام گردد لذا بدین منظور در این تحقیق، سه نوع پرسشنامه طراحی و توزیع گردید. نخستین پرسشنامه به‌منظور استخراج عوامل محیطی اعم از عوامل داخلی و خارجی که شامل عوامل قوت‌ها، ضعف‌ها، تهدیدها و فرصت‌ها می‌باشند طراحی گردید. جهت این امر ابتدا عوامل مؤثر بر دفاع همه‌جانبه در

حوزه نظامی که در پایان فصل دوم تحقیق و از روی مطالعات محیطی و ادبیات تکمیلی استخراج گردیده و در مدل مفهومی تحقیق درج شده در قالب پرسشنامه به قضاوت خبرگان مربوطه و مطابق با جامعه آماری تعیین شده گذاشته شدند تا بر اساس مقیاس کیفی خیلی کم، کم، متوسط، زیاد و خیلی زیاد که معادل عددی مقادیر کمی^۱ ۱ تا ۵ است پاسخ دهند. سپس با استفاده از روش های آماری، پاسخ های جمع آوری شده مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند و بر اساس این اطلاعات، جداول ماتریس ارزیابی عوامل داخلی و ماتریس ارزیابی عوامل خارجی^۱ تشکیل و وزن و نمره موزون برای آن ها محاسبه گردید که در نهایت عوامل محیطی چهارگانه در حوزه تخصصی مورد شناسایی قرار گرفت. پس از تدوین راهبردهای تخصصی و به منظور ارزیابی و استانداردسازی و تعیین میزان مطلوبیت هر یک از راهبردها و همچنین تعیین اولویت راهبردهای به دست آمده با استفاده از ماتریس TOPSIS و پاسخ به سؤالات اصلی تحقیق، نسبت به طراحی پرسشنامه دوم اقدام گردید به طوری که با این پرسشنامه، هم صحت راهبردها و هم اولویت آن ها به دست آمد پرسشنامه مذکور شامل درج کلیه راهبردهایی بود که به روش نخبگی طراحی شده است و در آن ها از خبرگان خواسته شده بود که میزان موافقت خود را با هر یک از راهبردها جهت انطباق عملکرد آن ها با عوامل محیطی چهارگانه (کاهش آسیب پذیری ها، ارتقاء قوت ها، دفع تهدیدات و استفاده از فرصت ها) را با مقیاس کیفی خیلی کم، کم، متوسط، زیاد و خیلی زیاد که معادل عددی مقادیر کمی^۱ ۱ تا ۵ است پاسخ دهند لذا با پاسخ های به دست آمده میزان عملکرد هر راهبرد برای تک تک عوامل چهارگانه محیطی، بررسی و میانگین مقادیر هر عامل به طور مثال: میانگین ضعف اول به طور جداگانه و میانگین ضعف دوم به طور جداگانه و به همین روش برای تمام عوامل به طور جداگانه، از روی پاسخ خبرگان محاسبه و سپس در انتها، میانگین میانگین ها برای هر چهار عامل محاسبه گردید به طوری که برای هر راهبرد، چهار میانگین برای چهار عامل محیطی حاصل گردید. با استفاده از میانگین های به دست آمده برای تمامی راهبردها و همچنین ضرایب مربوط به عوامل محیطی که به روش نخبگی به دست آمده بودند نسبت به تشکیل ماتریس ارزیابی راهبردها اقدام گردید. در ادامه، میزان مطلوبیت هر راهبرد با استفاده از ماتریس ارزیابی راهبردها و با استفاده از فن تعیین رجحان ترتیبی به وسیله شباهت به جواب ایده آل^۲ محاسبه شدند و در انتها بر اساس

1- IFE & EFE

2 TOPSIS

بیشترین مقدار مطلوبیت‌های به‌دست‌آمده، راهبردها اولویت‌بندی گردیدند. پرسشنامه سوم جهت ارزیابی و انطباق راهبردهای اولویت‌بندی شده با اصول کلان دفاع همه‌جانبه طراحی گردید. این پرسشنامه به روش نخبگی و توسط همان نخبگانی که در تدوین راهبردهای حوزه تخصصی شرکت داشتند، پاسخ داده شد. در این پرسشنامه، انطباق کلیه راهبردهای اولویت‌بندی شده، با اصول کلان ابلاغ‌شده، مورد سؤال قرار گرفت.

در این تحقیق ابتدا یک نمونه اولیه ۳۰ تایی پیش‌آزمون گردید که میزان ضریب اعتماد با روش آلفای کرون باخ محاسبه گردید که نتایج به شرح جدول (۲-۳) به دست آمد و خروجی‌ها (مقدار آلفاهای محاسبه‌شده) بر پایایی قابلیت اعتماد بالا و خیلی خوب پرسشنامه صحه گذاشت.

در خصوص روش تجزیه و تحلیل تحقیق باید متذکر شد که حاصل این تحقیق ارائه راهبرد است، فرضیه اصلی طراحی نشده ولیکن جهت تکمیل ادبیات موردنیاز، ضمن انجام مصاحبه‌های تخصصی، از روش‌های تحلیل گفتمان و تحلیل خبرگی مؤلفه‌ها استفاده و بدین ترتیب، عوامل مؤثر دفاع همه‌جانبه حوزه نظامی احصاء شده است. به‌منظور تقسیم‌بندی عوامل مؤثر به چهار حوزه ضعف‌ها و قوت‌ها و فرصت‌ها و تهدیدها و همچنین تحلیل این عوامل، از روش خبرگی استفاده و نتایج آن از طریق پرسشنامه در معرض قضاوت خبرگان قرار گرفت و پس از اخذ نظرات خبرگان (پاسخ پرسشنامه‌ها)، با پارامترهای توصیفی به‌خصوص جدول توزیع فراوانی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. هم‌زمان با این اقدامات اصول اساسی دفاع همه‌جانبه در حوزه نظامی، با روش تحلیل اسناد، جلسات خبرگی و طوفان مغزی و ملاحظه اسناد بالادستی احصاء شد. در ادامه، با استفاده از روش بهینه‌شده تدوین راهبرد دانشگاه عالی دفاع ملی، به تحلیل شکاف راهبردی، تخصیص منابع و تدوین گزاره‌های راهبردی، پرداخته و برای تعیین مطلوبیت آن‌ها از روش انتخاب برترین پیشنهاد از طریق تشابه به راه‌حل ایده‌آل استفاده شد. به همین منظور، بعد از ارزیابی راهبردها که از طریق جمع‌آوری پاسخ‌های پرسشنامه محقق ساخته انجام شد، ماتریس ارزیابی راهبردها تشکیل و پس از محاسبه مطلوبیت هر یک از راهبردها، نسبت به اولویت‌بندی راهبردها بر اساس بیشترین مقادیر مطلوبیت‌ها اقدام گردید.

تجزیه و تحلیل داده‌ها یافته‌های تحقیق

پس از تأیید روایی و پایایی پرسشنامه‌ها و برگزاری جلسات خبرگی و بررسی اسناد بالادستی و تحلیل محتوی گفتمان حضرت امام خمینی (ره) و امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) به سازمان‌دهی و تلخیص داده‌ها و تبدیل آن‌ها به اطلاعات قابل فهم پرداخته، و به همین منظور در ابتدا اطلاعات مربوط به جامعه آماری را بررسی نموده و به اصول اساسی حاکم اشاره شد. سپس عوامل محیط داخلی و خارجی را به تفکیک هر حوزه و در بخش‌های چهارگانه (ضعف و قوت و فرصت و تهدید) شناسایی و استخراج کرده، تجزیه و تحلیل آن را با ترسیم ماتریس‌های ارزیابی ارائه نموده. در ادامه با توجه به داده‌های حاصل از تجزیه و تحلیل محیطی، موقعیت راهبردی وضع موجود را با استفاده از جدول space معین و تحلیل راهبردی مربوط را ارائه شد. پس از انجام تحلیل راهبردی، به نحوه‌ی تخصیص منابع در جداول جداگانه نیز اشاره شد.

اصول اساسی حاکم بر حوزه نظامی

اصول اساسی حاکم بر این حوزه پس از انجام مطالعات اکتشافی و بررسی اسناد و مدارک بالادستی و تحلیل محتوی و گفتمان حضرت امام خمینی (ره) و مقام عظمای ولایت، امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) و همچنین برگزاری چندین جلسه نشست خبرگی حاصل شده و در نهایت با تأیید اساتید محترم راهنما و مشاوره به شرح ذیل ارائه گردد:

۱. ولایت و رهبری
۲. استکبارستیزی و حمایت از مظلومین و مستضعفین
۳. بسیج ارتش بیست میلیونی (دفاع مردمی)
۴. حفظ و ارتقاء دائمی آمادگی رزمی
۵. بازدارندگی

تجزیه و تحلیل محیط خارجی (ماتریس ارزیابی عوامل خارجی):

بر اساس پرسشنامه‌هایی که بین جامعه آماری توزیع و پاسخ‌های اخذشده از آن‌ها، مقادیر به‌دست‌آمده برای عوامل محیطی خارجی یعنی فرصت‌ها و تهدیدات، در قالب یک جدول درج و همچنین میانگین وضع موجود که بیانگر ضریب اهمیت آن عامل است به همراه نمره موزون هر عامل که حاصل ضرب وزن در ضریب اهمیت است محاسبه شده و برای هر یک از عوامل فرصت

و تهدید به صورت جداگانه محاسبه و نهایتاً مجموع نمره موزون فرصت‌ها را از مجموع نمره موزون تهدیدها کم کرده، مقدار کمی برای محیط خارجی به دست می‌آید.

برای تعیین موقعیت راهبردی و وضع موجود روی محور عمودی مقدار عوامل محیط داخلی که برابر $1/901$ است را از مرکز محور به سمت قوت‌ها جدا می‌کنیم چون مقدار به دست آمده مثبت است بنابراین باید از مرکز به سمت بالا محور افقی که قوت‌ها را نشان می‌دهد حرکت کرده و $1/901$ را علامت زده و همین کار را روی محور افقی برای عوامل محیط خارجی انجام داده و مقدار $1-386/386$ را علامت زده و چون عدد به دست آمده منفی است بنابراین به سمت چپ محور یعنی تهدیدات مقدار $1-386/386$ را جدا می‌نماییم. نقاط مشخص شده را باهم تلاقی داده که نقطه وضعیت موجود به دست می‌آید. این نقطه در بخش رقابتی محور قرار دارد یعنی رویکرد فعلی ما در حوزه نظامی رقابتی است. این بخش خود به چهار قسمت تقسیم می‌گردد که شامل رقابتی خفیف، رقابتی معطوف به قوت، رقابتی معطوف به تهدید و رقابتی شدید می‌گردد. نقطه مشخص شده وضع موجود روی محور در بخش رقابتی معطوف به قوت قرار گرفته است.

برای محاسبه فاصله و زاویه نقطه وضع موجود از محور افقی باید خطی از نقطه مشخص شده وضع موجود به مبدأ مختصات رسم نماییم. این خط زاویه‌ای با محور افقی به وجود می‌آورد و مستطیل موجود را به دو مثلث قائم‌الزاویه تقسیم می‌نماید که این خط وتر این دو مثلث است. برای محاسبه میزان زاویه نقطه وضع موجود با محور افقی می‌توان از رابطه فیثاغورث در مثلث‌های قائم‌الزاویه استفاده نمود. اگر وتر را با حرف L نمایش دهیم برای محاسبه طول وتر در مثلث موجود که دو ضلع A و B آن را داریم می‌توان به شرح ذیل عمل نمود:

$$L^2 = A^2 + B^2 \quad L^2 = A^2 + B^2 = 1/69 \quad L = 1/3$$

در صورتی که زاویه بین وتر و محور افقی را با حرف α (آلفا) نشان دهیم بنابراین برای محاسبه زاویه آلفا از رابطه تانژانت (تانژانت زاویه مورد نظر برابر است با ضلع مقابل زاویه تقسیم بر ضلع مجاور) در مثلث قائم‌الزاویه استفاده نموده و آن را به شرح ذیل به دست می‌آوریم:

$$\text{tga} = A/B = 0/729 \quad \text{Arctg}(0/729) = 53/9^\circ$$

برابر جدول زوایا در مثلثات عدد $0/729$ برابر تانژانت $36/09$ درجه است بنابراین مقدار زاویه بین وتر و محور افقی برابر $36/09$ درجه است که در شکل بالا نشان داده شده است.

وضع مطلوب:

مطلوب‌ترین وضعیت روی محور مختصات دارای بیش‌ترین مقدار قوت و همچنین بیش‌ترین مقدار فرصت است یعنی در طیف اعدادی که در پرسشنامه‌ها بین ۱ الی ۵ درج شده، مقدار عددی ۵ را دارا می‌باشند بنابراین نقطه ایدئال و مطلوب دارای مختصات ۵ و ۵ است که در ناحیه تهاجمی محور مختصات قرار گرفته و اگر خطی از این نقطه به مبدأ مختصات رسم کنیم زاویه آن با محور عمودی برابر ۴۵ درجه است. برای محاسبه طول این خط که این بخش را به دو مثلث قائم‌الزاویه تقسیم نموده می‌توان از رابطه فیثاغورث در مثلث قائم‌الزاویه استفاده نموده که طبق محاسبات ذیل برابر با $\sqrt{50}$ می‌شود.

$$L^2 = A^2 + B^2$$

$$L^2 = 5^2 + 5^2 = \sqrt{25+25}, L = \sqrt{50}$$

بنابراین نقطه مطلوب که باید به سمت آن حرکت نماییم دارای زاویه ۴۵ درجه و طول $\sqrt{50}$ نسبت به مرکز مختصات است.

تحلیل راهبردی:

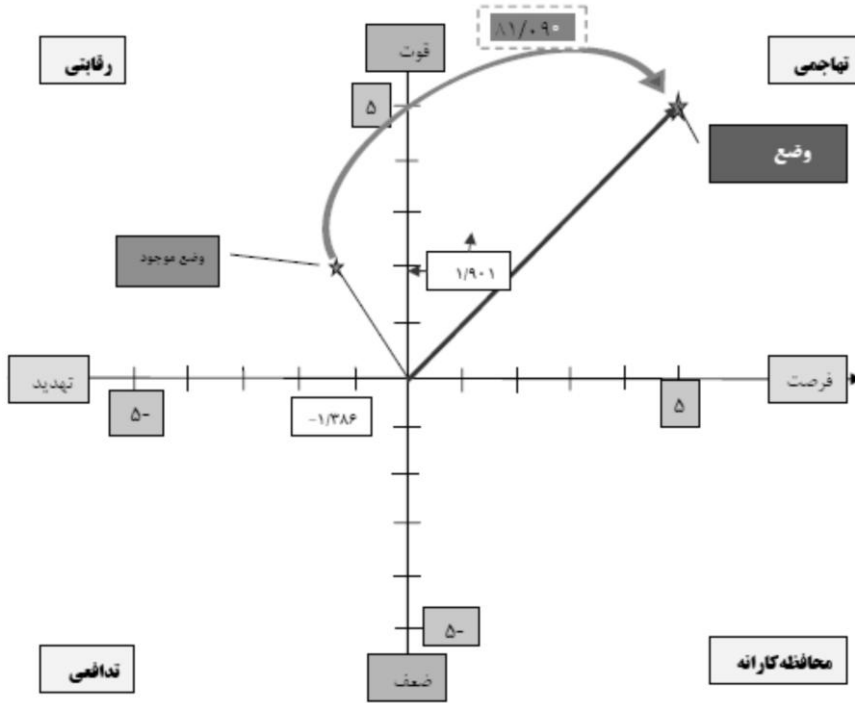
برای رسیدن به وضعیت مطلوب که نقطه موردنظر آن در ماتریس ارزیابی تعیین موقعیت و اقدام راهبردی مشخص گردیده است باید زاویه و طول چرخش راهبردی را محاسبه نمود. با توجه به مشخص شدن موقعیت نقطه وضع موجود در ماتریس می‌توان این چرخش را با جمع‌بندی زوایای موجود تا وضعیت مطلوب محاسبه نمود. زاویه نقطه وضع موجود تا محور عمودی برابر $36/09$ درجه و زاویه نقطه مطلوب تا محور عمودی برابر ۴۵ درجه است بنابراین برای رسیدن از وضع موجود به وضع مطلوب باید چرخش $98/9$ درجه‌ای که مجموع این دو عدد است موافق عقربه‌های ساعت داشته باشیم. $36/09 + 45 = 81/09$ زاویه چرخش راهبردی

به‌منظور محاسبه پیمایش طولی از وضع موجود به وضعیت مطلوب نیز باید طول محاسبه‌شده وضعیت موجود از طول محاسبه‌شده وضع مطلوب کم نماییم تا مقدار طولی که در طول چرخش باید طی نماییم نیز به دست آید یعنی باید $\sqrt{50}$ که طول وضعیت مطلوب از مرکز ماتریس است را منهای $1/3$ که طول نقطه وضع موجود از مرکز ماتریس است، کرده تا مقدار چرخش طولی به دست آید بنابراین خواهیم داشت:

$$\sqrt{50} - 1/3 = 5/77$$

بنابراین در چرخش راهبردی و رسیدن به وضعیت مطلوب علاوه بر چرخش ۹۸/۹ درجه‌ای باید از بعد طولی نیز ۵/۷۷ واحد به سمت خارج از مرکز ماتریس تا رسیدن به نقطه مطلوب طی نماییم.

نمودار ۱: ماتریس ارزیابی تعیین موقعیت و اقدام راهبردی

تخصیص منابع به عوامل چهارگانه محیط داخلی و خارجی:

میزان تخصیص منابع موجود به منظور فراهم آوردن مقدمات و اقدامات لازم برای "ارتقاء و به-کارگیری قوت‌ها"، "رفع ضعف‌ها"، "ایجاد و به‌کارگیری فرصت‌ها" و "دفع تهدیدات" با توجه به نمرات موزون هر یک از عوامل محیطی داخلی و خارجی به‌دست آمده از پرسشنامه‌ها و کسب نظر خبرگان می‌بایست در تدوین راهبردها مورد ملاحظه قرار گیرد.

جدول ۱: میزان تخصیص منابع به عوامل چهارگانه محیطی در حوزه نظامی

عنوان	ارتقاء و به کارگیری قوت‌ها	رفع ضعف‌ها	ایجاد و به کارگیری فرصت‌ها	دفع تهدیدات
درصد تخصیص منابع	۲۰/۹۸	۱۱/۶۹	۳۶/۵۶	۳۰/۷۶

تدوین راهبردهای دفاع همه‌جانبه در حوزه نظامی:

از آنجایی که جوهره راهبرد، تمرکز بر موضوعات اساسی با استفاده از عوامل برتر ساز است به طوری که باید ضمن آنکه بتواند ضعف‌ها و تهدیدات را پاسخ دهد، اهداف را نیز پوشش دهد. لذا پس از تعیین موقعیت راهبردی و تحلیل شکاف بین وضع موجود و وضع مطلوب و تخصیص منابع تعیین شده (اوزان چهارگانه محیط داخل و خارج) و بر اساس اهداف بیان شده و به منظور رسیدن به وضع مطلوب، راهبردهای دفاع همه‌جانبه در حوزه نظامی با استفاده از عوامل برتر ساز (قوت‌ها و فرصت‌ها) به منظور رفع ضعف‌ها و پاسخ به تهدیدات، توسط یک گروه از نخبگان حوزه نظامی و به روش نخبگی تعداد ۱۰ گزاره راهبردی، تدوین و با استناد به شماره عامل‌های محیطی مربوطه که در تدوین هر گزاره راهبردی مورداستفاده قرار گرفته است گزاره‌های راهبردی خرد (بخشی) در حوزه نظامی به شرح زیر است:

۱. ارتقاء سطح پایداری و آستانه تحمل جامعه با استفاده از کلیه امکانات و منابع و ظرفیت‌های ژئوپلیتیکی به منظور مقابله با تهدیدات ترکیبی دشمن
۲. افزایش توان جنگ اطلاعاتی و شناختی با استفاده از نیروی انسانی کارآزموده و توانمند، ابتکار و خلاقیت، به منظور عدم غافلگیری راهبردی، خنثی نمودن توان سایبری و شبکه‌های اطلاعاتی
۳. ارتقاء کمی و کیفی سطح آموزش با استفاده از روحیه و انگیزه الهی تفکر بسیجی و دکتترین دفاعی متناسب با ارتش بیست میلیونی، به منظور خنثی نمودن برتری‌های فنی و مهارتی دشمن
۴. افزایش سطح پدافند غیرعامل با استفاده از موقعیت ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی کشور به منظور ارتقاء سطح پایداری و مقاومت ملی
۵. برقراری ارتباط امن و پایدار با استفاده از موقعیت ژئوپلیتیکی کشور به منظور مهارت‌ها توان سایبری و فضایی دشمن و نشت اطلاعات
۶. تقویت و توسعه باورهای دینی و اعتقادی با استفاده از ظرفیت‌های ژئوپلیتیکی ج.ا.ا. به منظور مقابله با عملیات روانی و تهاجم گسترده دشمن

۷. ارتقاء سطح آمادگی و تقویت بنیه دفاعی با استفاده از بسیج همگانی (ارتش بیست میلیونی) به منظور مقابله با تهاجم همه جانبه دشمن
  ۸. افزایش قدرت بازدارندگی با استفاده از عامل موازنه تهدید علاوه بر موازنه قدرت به ویژه تهدید پایگاه‌های ثابت و شناور دشمن در منطقه و تقویت بنیه دفاعی به منظور مقابله با تهدیدات نظامی مستمر دشمن
  ۹. ایجاد ساختار و سازمان منعطف و اقتضایی با بهره‌برداری از عوامل ژئوپلیتیکی به منظور مقابله با تهدیدات دشمن
  ۱۰. ایجاد وحدت فرماندهی نیروهای مسلح با استفاده از راه‌اندازی شبکه یکپارچه فرماندهی و کنترل به منظور افزایش و تقویت بنیه دفاعی و بهره‌مندی حداکثری از ظرفیت‌های موجود.
- از آنجاکه راهبردهای حوزه نظامی در راستای تحقق اصول بخشی این حوزه تدوین شده است لذا به منظور تعیین تأثیر راهبردهای تدوین شده بر این اصول، از طریق نخبگی و به روش طوفان مغزی، نخبگانی که در تدوین راهبردها مشارکت داشته‌اند تمامی راهبردهای بخشی تعیین شده را مورد بررسی قرار داده و تأثیر هر یک از این راهبردها بر اصول را مشخص نمودند. پس از تجمیع راهبردهای هر دسته و ردیف، راهبردهای کلان این حوزه به شرح زیر استخراج شد:
۱. ایجاد بازدارندگی مؤثر با استفاده از موقعیت ژئوپلیتیکی و ظرفیت‌های دینی و ملی و فراملی به منظور مقابله با تهدیدات همه جانبه دشمن
  ۲. ارتقاء سطح آمادگی و حفظ روحیه جهادی و تقویت بنیه دفاعی با حفظ وحدت نیروهای مسلح، بسیج مردمی و کسب آمادگی رزمی سامانه‌ها به منظور مقابله با توان عملیاتی دشمن و جلوگیری از غافلگیری راهبردی
  ۳. بسیج منابع و امکانات ملی، فراملی با بهره‌گیری از ظرفیت‌های ملی و فراملی و موقعیت ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژی ج.ا.ا به منظور افزایش و تقویت بنیه دفاعی و مقابله با تهدیدات همه جانبه دشمن
  ۴. دفاع مردمی (بسیج ارتش ۲۰ میلیونی) و ارتقاء ساختار دفاعی و رزمی منعطف و انبساط پذیر با بهره‌گیری از ظرفیت‌های ملی و عمق بخشی راهبردی به منظور خنثی نمودن تهدیدات دشمن

۵. به روز نمودن فناوری تجهیزات و تسلیحات، توسعه همکاری‌ها و تبادل توانمندی‌های صنعتی و تحقیقاتی با استفاده از خلاقیت، ابتکار و نوآوری به منظور مقابله با توانمندی‌های فناورانه و هوشمند دشمن
۶. افزایش توان جنگ اطلاعاتی و شناختی و حمایت از محور مقاومت با استفاده از توانمندی‌های نیروی انسانی و ظرفیت‌های ملی و فراملی متناسب با تجارب جنگ‌های ۲۵ ساله اخیر در منطقه غرب آسیا برای مقابله با تهدیدات همه‌جانبه منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

الف- نتیجه‌گیری:

با توجه به تدوین راهبردهای خرد و کلان در این حوزه، می‌توان راهبردهای نهایی زیر را به عنوان نتیجه‌گیری تحقیق ارائه نمود:

۱. بسیج منابع و امکانات ملی، فراملی با بهره‌گیری از ظرفیت‌های ملی و فراملی و موقعیت ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژی ج.ا.ا. به منظور افزایش و تقویت بنیه دفاعی و مقابله با تهدیدات همه‌جانبه دشمن
۲. دفاع مردمی (بسیج ارتش ۲۰ میلیونی) و ارتقاء ساختار دفاعی و رزمی منعطف و انبساط پذیر با بهره‌گیری از ظرفیت‌های ملی و عمق‌بخشی راهبردی به منظور خنثی نمودن تهدیدات دشمن
۳. ارتقاء ساختار دفاعی و رزمی منعطف و انبساط پذیر با بهره‌گیری از ظرفیت‌های ملی و عمق‌بخشی راهبردی به منظور خنثی نمودن تهدیدات دشمن
۴. دستیابی به پدافند غیرعامل مطمئن (مطلوب) از طریق توسعه زیرساخت‌های ملی، فرهنگ و گفت‌وگو عمومی با بهره‌گیری از امکانات آموزشی، فضای مجازی و تجارب انقلاب اسلامی و دفاع مقدس.

ب. پیشنهادها:

۱. برای پیاده‌سازی راهبردهای مذکور، برنامه‌های اجرایی (عملیاتی) در قالب طرح، پروژه و فعالیت‌های اجرایی مشخص و با برنامه زمان‌بندی و تأمین اعتبار مربوطه و بر اساس اولویت‌های تعیین‌شده در سطوح مختلف کشور تدوین و اجرا گردند.

۲. با توجه به گسترش و محدوده وسیع حوزه نظامی، در تحقیقات آتی به راهبردهای محدودتر و مشخص تر و تخصصی تر در حوزه نظامی پرداخته شود مانند راهبردهای پدافند غیرعامل سیستم‌های کنترل صنعتی کشور، راهبردهای پدافند غیرعامل شبکه ملی اطلاعات کشور، راهبردهای پدافند غیرعامل شبکه‌های تلفن همراه و ... .
۳. سازمان پدافند غیرعامل کشور بر پیاده‌سازی و اجرای راهبردها و اقدامات اجرایی هر راهبرد نظارت مستمر داشته باشد.
۴. راهبردهای مذکور در سطح کلان و کلی کشور بوده و راهبردهای نظامی مربوط به هر دستگاه اجرایی و سازمان بر اساس این راهبردها تنظیم و پیاده‌سازی شوند.
۵. با توجه به این که تهدیدات حوزه نظامی، پویا بوده و دائماً در حال تغییر می‌باشند لذا لازم است به‌طور مستمر این تهدیدات مورد رصد و پایش قرار گرفته و بر اساس تهدیدات جدید، راهبردهای مذکور مورد بازنگری قرار گیرند.

فهرست منابع

منابع فارسی:

- قرآن کریم، ترجمه آیت ا... مکارم شیرازی
- افتخاری، اصغر، کالبدشکافی تهدید (۱۳۸۵) دانشکده و پژوهشکده فرماندهی و ستاد و علوم دفاعی.
- تلیس، اشلی و بایالی، جانیک ولین، کریستوفرومک فرسول، ملیسا (۱۳۸۳) **سنجش قدرت ملی در عصر فراصنعتی**، انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر، تهران
- فارسی، جلال‌الدین، استراتژی ملی، گزارش سمینار: تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه ۱۳۶۳
- معین، محمد. **فرهنگ فارسی**، تهران، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، اجلدی، چاپ یازدهم، ۱۳۷۶، جلد چهارم
- محمدی نجم، سید حسن. **جنگ شناختی** (۱۳۸۷)، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- رشید، غلامعلی. **مطالعه گروهی، راهبردهای دفاع همه‌جانبه در جنگ احتمالی آینده**، دانشگاه عالی دفاع ملی، ۱۳۹۲
- نوروزی، فرسنگی، احمد (۱۳۸۵)، **ارتش در تاریخ و انقلاب اسلامی**، چاپ اول، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی زهد.
- عسگری، محمود و آقاجانی احمد (۱۳۹۱)، **عوامل و ویژگی‌های سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران**، مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی، نامه دفاع شماره اول سال ۱۳۹۱ تهران.
- جمشیدی، محمدحسین، **مبانی و تاریخ اندیشه‌ی نظامی در جهان**، تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، دانشکده‌ی فرماندهی و ستاد، دوره‌ی عالی جنگ، ۱۳۸۳.
- رستمی، محمود، **فرهنگ واژه‌های نظامی**، تهران؛ ستاد مشترک ارتش، چاپ اول ۱۳۷۸، ص ۴۲۱.
- فارسی، جلال‌الدین، «استراتژی ملی» **گزارش سمینار**: تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه ۱۳۶۳، جلد اول
- تریف، تری و دیگران، **مطالعات امنیتی نوین** (۱۳۸۳) ترجمه علیرضا طیب و وحید بزرگی، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی.

منابع انگلیسی:

- Oxford Advanced Learner's Dictionary (2001), 2th edition: London, Oxford Press; Threat.
- Geffry M. Ellicot and Robert Regionald , The Arms Control- Disarmament, and Military Security Lutovinov
- Timothy Dunne, "Realism", in John Bails and Steve Smith(Eds), th Globalization of World Polotics (oxford: oxford university press 1997)

سایت‌ها:

- WWW. Wikipedia.org/Wiki/Threat   تعریف تهدید، قابل دسترسی در :
- WWW. khamenei.ir   امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، سیدعلی، بیانات قابل دسترسی در وبگاه

